

ZOFIA SZAROTA

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Problemy kobiet – ofiar przemocy rodzinnej a zadania edukacji społecznej

Abstrakt

Świadomość swoich praw jest kluczem do samostanowienia i bycia wolnym. Polki otrzymały prawa obywatelskie w 1918 roku. Czy korzystają z nich w pełni i świadomie? Przedstawiany tekst przynosi odpowiedź na to pytanie z perspektywy kobiet – ofiar przemocy rodzinnej.

Słowa kluczowe: kobieta, prawa obywatelskie i społeczne, edukacja społeczna

Social Education and the problems of Women – Victims of Family Violence

Abstract

Being aware of one's rights is the key to freedom and personal dignity. Polish women were granted civil and political rights in 1918. Are they able to enjoy them fully and consciously? This article provides the answer to this question from the perspective of women – victims of domestic violence.

Key words: women, civil and political rights, social education

Europejski Rok Obywateli 2013 (Europejski... 2013) stał się inspiracją do podjęcia problematyki edukowania społeczeństwa w dziedzinie praw człowieka i obywatela. Świadomość swoich praw jest kluczem do wolności i godności osobistej. Kobiety zajmują centralną pozycję w międzynarodowym dyskursie o zmianie społecznej, w debacie o podstawowych prawach i wolnościach człowieka. Promowanie i ochrona praw kobiet stanowi integralną część polityki ONZ i Unii Europejskiej w dziedzinie praw człowieka. Dlaczego tak się dzieje? Kobiety są nadal uznawane za grupę mniejszościową, a ich pełne upodmiotowienie jest warunkiem koniecznym i celem zmiany społecznej.

Kobieta jest obywatelem. Współcześnie to stwierdzenie jest truizmem, jednak wystarczy przywołać nieodległe historycznie fakty, by dojść do przekonania, że zdanie to jeszcze sto, a nawet pięćdziesiąt lat temu, budziło konsternację wśród wielu ówczesnych pełnoprawnych obywateli – mężczyzn. Cenzus płci winien współcześnie mieć charakter wyłącznie historyczny. Polki otrzyma-

ły prawa obywatelskie w 1918 roku. Czy korzystają z nich w pełni i świadomie? Czy w obszarze edukacji społecznej wdrożono programy mające na celu przeciwdziałanie dyskryminacji i przemocy poprzez upowszechnianie wiedzy prawnej i obywatelskiej? Przedstawiany tekst przynosi odpowiedź na to pytanie z perspektywy kobiet – ofiar przemocy domowej.

Refleksja nad historią praw człowieka i obywatela

Początku idei ochrony praw człowieka można szukać już w głębokiej starożytności Wschodu. Przykładowo w babilońskim zbiorze praw z XVII wieku p.n.e. znajdują się stwierdzenia głoszące, że władza panującego służy przestrzeganiu sprawiedliwości: „(...) sprawiedliwość w kraju zaprowadzić, aby złych i nikczemnych wytracić, aby silny słabego nie krzywdził (...) ład zaprowadzić [wśród] ludu i krajowi dobre obyczaje dać poznać, polecił mi, prawo i sprawiedliwość w usta kraju włożyłem [oraz] dobrobyt ludowi zapewniłem” (Kodeks Hammurabiego 1996). Refleksja filozoficzna greckiego antyku pełna jest utopii i pomysłów na idealne państwo prawa, obowiązki i cnoty obywateli tych państw. Wśród prekursorów rozważań skupionych wokół praw człowieka–obywatela odnaleźć można wiele znamienitych postaci, wśród nich twórcę reform demokracji ateńskiej Solona (ok. 635 – ok. 560 p.n.e.), filozofów Platona (ok. 427–347 p.n.e.), Arystotelesa (384–322 p.n.e.), a z obszaru pozaeuropejskiego kręgu kulturowego Konfucjusza (551–479 p.n.e.). Przekonania dotyczące praw naturalnych z greckiej myśli filozoficznej przejęli i kontynuowali Rzymianie, np. Cyceron (106–43 p.n.e.) i Seneka Młodszy (ok. 4 p.n.e. – 65 n.e.) (Osiatyński 1998).

Idee ochrony wolności człowieka nie były obce ludziom średniowiecza, gdy tworzyli pierwsze akty o mocy prawnie wiążącej, w tym Wielką Kartę Swobód (*Magna Charta Libertatum* z 1215 r.). W odrodzeniu i kolejnych epokach walki organizacji państwa oraz praw i obowiązków obywatelskich podjęli m.in.: Tomasz More (1478–1535) w *Utopii*, Tomasz Campanella (1569–1639) w *Państwie Słońca*, Thomas Hobbes (1588–1679) w *Lewiatanie*, Gerrard Winstanley (ok. 1609 – po 1676) w pamflecie *Program ustroju wolności czyli Prawowita zwierzchność przywrócona*, John Locke (1632–1704) m.in. w dziele *Dwa traktaty o rządzie*, twórca zasady podziału władzy w państwie na ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską Monteskiusz (1689–1755) w traktacie *O duchu praw*, Voltaire (1694–1778), Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) w *Umowie społecznej*, Immanuel Kant (1724–1804) oraz pisarze upominający się o prawa kobiet, czyli Nicolas de Condorcet (1743–1794) postulujący prawo kobiet do edukacji i Olimpia de Gouges (1748–1793), dramatopisarka, publicystka, feministka, rewolucjonistka, paradoksalnie zdekapitowana w imieniu rewolucji francuskiej. Olimpia de Gouges, wzorując się na ogłoszonej w 1789 roku francuskiej *Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela*, we własnej *Deklaracji Praw Kobiety i Obywatelki* z 1791 roku, pisała: „Ta rewolucja powiedzie się tylko wtedy, gdy wszystkie kobiety staną się w pełni świadome swego godnego pożałowania stanu

i praw, które utraciły w społeczeństwie”. Stwierdzała: „Kobieta rodzi się i pozostaje równa mężczyźnie w jego prawach. [...] Wszyscy obywatele, włącznie z kobietami, są równie uprawnieni do piastowania godności publicznych, obejmowania stanowisk i urzędów, zgodnie z ich umiejętnościami i nie innymi przymiotami niż ich cnota i talenty”.

De Gouges dla dobitnego wyrażenia swych poglądów użyła przekonującego argumentu: „Kobieta ma prawo wstępowania na szafot, powinna mieć również prawo wstępowania na Trybunę”. W *Deklaracji* apelowała o prawa kobiet do wolności, równości, własności, bezpieczeństwa, przeciwstawiania się opresji, o prawo do tworzenia prawa, o prawo do wolności przekonań i wolności słowa, o równy z mężczyznami dostęp do stanowisk, honorów i funkcji. Domagała się prawa do uczestnictwa kobiet w siłach zbrojnych. Postulowała równość płci w rodzinie i w Kościele (de Gouges 2000). Jej apele pozostały na papierze, sama została zgilotynowana 3 listopada 1793 roku.

Przed 1900 rokiem w żadnym kraju Europy kobiety nie miały praw wyborczych, pomimo nasilających się ruchów feministycznych. Jedynie od 1869 roku na terytorium Wyoming w USA i od 1893 roku w Nowej Zelandii (ówczesne terytorium brytyjskie) posiadały czynne prawo wyborcze. Kolejnym pozaeuropejskim krajem uznającym prawa obywatelskie kobiet, jednak w zastrzeżonym i ograniczonym zakresie, była suwerenna Australia (1902 r.). Spośród państw europejskich najwcześniej, bo 1 czerwca 1906 roku, prawa kobietom przyznano w Finlandii (ówcześnie Wielkie Księstwo); potem w Norwegii (1913 r.), Rosji Radzieckiej (10 lipca 1918 r.). W tym samym roku kolejne kraje wprowadziły do ustawodawstwa kategorię obywatelka: Austria, Niemcy, Polska (Malec 2009), Węgry, Estonia, Łotwa, Litwa. Po dwóch latach do grupy państw uznających prawa kobiet dołączyły Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (1920 r.). Jako ostatni w Europie przyznał je w 1981 roku Liechtenstein (Women's Suffrage... 2010) oraz w 1989 roku kanton Appenzell-Innerrhode w Szwajcarii (Postęp dla wszystkich... 2010).

Tab. 1. Kalendarium praw kobiet w krajach europejskich

Rok	Kraj	Ograniczenia
1906	Finlandia	
1907 1913	Norwegia	Prawo czynne Prawo bierne
1915	Dania Islandia	Prawo czynne
1917 1919	Holandia	Prawo czynne Prawo bierne
1918	Rosja Radziecka, Austria, Niemcy, Polska, Węgry, Estonia, Łotwa, Litwa Irlandia, Wielka Brytania	Prawo czynne

1919	Białoruś, Luksemburg, Ukraina	
1919	Belgia	Prawo czynne
1921		Prawo bierne
1919	Szwecja	Prawo czynne
1921		Ograniczenia lub warunki zniesione
1920	Albania, Czech i Słowacja	
	Islandia	Ograniczenia lub warunki zniesione
1928	Irlandia, Wielka Brytania	Ograniczenia lub warunki zniesione
1929	Rumunia	Ograniczenia lub warunki zniesione
1930	Turcja	Prawo bierne
1934		Prawo czynne i bierne
1931	Hiszpania	
	Portugalia	Prawo czynne i bierne
1944	Bułgaria, Francja	
1945	Chorwacja, Włochy, Słowenia	
1946	Rumunia	Ograniczenia lub warunki zniesione
	Jugosławia, Republika Macedonii	
1947	Malta	
1948	Belgia	Ograniczenia lub warunki zniesione
1949	Bośnia i Hercegowina	
1952	Grecja	
1959	San Marino	Prawo bierne
1973		
1960	Cypr	
1962	Monako	
1970	Andora	Prawo bierne
1973		Prawo czynne
1971	Szwajcaria	
1976	Portugalia	
1981	Liechtenstein	

Źródło: opracowanie na podstawie *Women's Suffrage* (2.12.2013)

Najpóźniej prawa wyborcze przyznały swoim obywatelkom Kuwejt (2005 r.) oraz Zjednoczone Emiraty Arabskie (2006 r.). Do dzisiaj (2014 r.) pozbawione praw są mieszkanki Arabii Saudyjskiej i Brunei.

Prawa i wolności człowieka i obywatela

Prawa człowieka mają charakter: naturalny, przyrodzony – istnieją bez względu na wolę władzy i należą się każdemu z racji urodzenia, stanowią część jego człowieczeństwa; uniwersalny, powszechny – przypadają w udziale każ-

demu człowiekowi, bez względu na przynależność państwową; niezbywalny – jednostka nie może się zrzec swych praw, ani z nich zrezygnować; nienaruszalny – nikt nie może pozbawić człowieka jego praw, wymagają one bezwzględniego poszanowania, narzędziem ich ochrony i realizacji jest państwo (Juchniewicz, Kazimierzczuk 2006). Prawa obywatelskie natomiast rozumiane mogą być jako „uprawnienia przyznane w drodze prawnej jednostce przez państwo, którego jest ona obywatelem. Inaczej niż w przypadku praw człowieka, prawa obywatelskie związane są z posiadaniem obywatelstwa danego państwa. Przyjęty w danym państwie katalog praw i wolności obywatelskich określa pozycję obywatela w tym państwie” (Kulig 1996).

Współcześnie prawa człowieka zostały ujęte w cztery kategorie, tzw. generacje praw. Pierwszą generację tworzą prawa przyrodzone, niezbywalne i nienaruszalne, wynikające z godności człowieka, niezależne od prawodawstwa państwowego. Należą do nich prawa obywatelskie i polityczne, najbardziej „klasyczne” z praw przynależnych człowiekowi: prawo do życia, wolności osobiste związane z ochroną nietykalności osobistej, wolnością sumienia i wyznania, prawo do posiadania własności, równość wobec prawa, prawa polityczne związane z wolnością wyrażania poglądów (Garlicki 2003).

Druga generacja praw obejmuje prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne, zapewniające jednostce rozwój fizyczny, duchowy oraz bezpieczeństwo socjalne będące gwarantem uczestnictwa jednostki w życiu społecznym (partycypacji społecznej) na odpowiednim poziomie. Godne warunki ekonomiczne i społeczne mają pozwolić jednostce na bycie obywatelem, aktywnym uczestnikiem życia wspólnoty lokalnej i kraju, w którym żyje (Kruszka 2008). Są to m.in. prawo do pracy, do wynagrodzenia, do ochrony zdrowia, prawo do edukacji i uczestnictwa w kulturze, do zabezpieczenia społecznego.

Prawa trzeciej generacji to tzw. prawa kolektywne, przynależne narodom, grupom społecznym, wymagające do realizacji współdziałania państw, wyrażają ogólnoludzką solidarność i braterstwo. W tej grupie znajdują się m.in. prawo do pokoju, prawo narodów do samostanowienia, prawo do czystego środowiska naturalnego, prawo do wspólnego dziedzictwa ludzkości, prawo do komunikowania się, prawo do rozwoju, prawo do pomocy humanitarnej (Malinowska 2004).

Najmłodszą grupę praw tworzą wyodrębniające się prawa tzw. czwartej generacji, a w nich prawa międzynarodowe, regulujące np. prawo do obywatelstwa oraz prawa dotyczące mniejszości (religijnych, seksualnych) i wpływające na ich równy status.

Prawa kobiet współcześnie

Prawa człowieka ujęte zostały w wielu międzynarodowych dokumentach, konwencjach i umowach, spośród których najważniejsze składają się na tzw. Międzynarodową Kartę Praw Człowieka. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje Powszechna Deklaracja Praw Człowieka ONZ z 10 grudnia 1948 roku, w której postanowiono (Powszechna Deklaracja... 1948):

Artykuł 1

Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi w swej godności i w swych prawach. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa.

Artykuł 2

Każdy człowiek jest uprawniony do korzystania z wszystkich praw i wolności wyłożonych w niniejszej Deklaracji, bez względu na różnice rasy, koloru skóry, płci, języka, religii, poglądów politycznych lub innych przekonań, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek inne różnice.

W grupie praw przyjętych przez ONZ w latach 1949–1967 znajdują się także te, które w sposób szczególny odnoszą się do zasady równości płci i ochrony kobiet w życiu społecznym i publicznym, na rynku pracy, w polityce oraz zakazujące dyskryminacji ze względu na płeć (Równe prawa dla kobiet... 2003). Bardziej współczesną listę dokumentów otwiera Rezolucja nr 34/180 Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 18 grudnia 1979 r., czyli Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, nazywana międzynarodową kartą praw kobiet (Postęp dla wszystkich... 2010) oraz inne dokumenty ONZ, w tym: Deklaracja o eliminacji przemocy wobec kobiet (1993) a także Rezolucja A/54/4 Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych – Protokół Fakultatywny do Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z dnia 6 października 1999 roku (Rezolucja A/54/4... 1999).

ONZ zorganizowała cztery światowe konferencje dotyczące spraw kobiet: pierwszą w 1975 roku podczas Międzynarodowego Roku Kobiet w Meksyku, drugą w Kopenhadze w 1980 roku, trzecią w Nairobi w 1985 roku, czwartą w Pekinie w 1995 roku. Począwszy od 2000 roku, co pięć lat organizowane są w Nowym Jorku sesje Zgromadzenia Ogólnego ONZ podsumowujące dotychczasowe działania i wyznaczające nowe zadania w dziedzinie ochrony praw kobiet (Postęp dla wszystkich... 2010).

Wspólnota Europejska dysponuje licznymi dokumentami służącymi włączaniu społecznemu kobiet, przeciwdziałaniu ich dyskryminacji, zrównaniu w prawach. Należy do nich w szczególności szereg rekomendacji Komitetu Ministrów odnoszących się do kwestii przemocy wobec kobiet i rodziny (Rekomendacja Komitetu Ministrów... 1985; Rekomendacja Komitetu Ministrów... 1990; Rekomendacja Rady... 2000; Rekomendacja Komitetu Ministrów... 2002; Konwencja o zapobieganiu... 2011).

Gwarantami ochrony praw człowieka i praw obywatelskich w Polsce są: konstytucja, kodeks cywilny, karny, pracy, rodzinny i opiekuńczy, sądy powszechne, Naczelny Sąd Administracyjny, Trybunał Konstytucyjny, Rzecznik Praw Obywatelskich oraz organizacje pozarządowe.

Pomimo szeregu postanowień prawa międzynarodowego prawa kobiet są permanentnie łamane. Zgodnie z Raportem WHO z 2013 roku (Global and regional 2013) ponad jedna trzecia (35%) kobiet na świecie doświadcza przemo-

cy fizycznej lub seksualnej. Jest to zatem makropatologia społeczna, problem o skali globalnej, wręcz epidemia. Twarde dane liczbowe przekonują o współczesnych rozmiarach tego zjawiska. Przemocy domowej doświadcza 37% mieszkanki Afryki, krajów Bliskiego Wschodu i Azji Południowo-Wschodniej; 30% obywateli państw Ameryki Łacińskiej i Południowej; 1/4 Europejki i Azjatek; 23% mieszkanki Ameryki Północnej. Najbardziej narażone na doświadczanie przemocy są kobiety w grupie wiekowej 40–44 lata (37,8%) oraz 35–39 lat (36,6%).

Według ONZ ponad 600 mln kobiet żyje w krajach, w których przemoc w rodzinie nie jest uważana za przestępstwo. Organizacja Narodów Zjednoczonych w 2000 roku założyła osiągnięcie do roku 2015 ośmiu głównych Milenijnych Celów Rozwoju, w tym promocję równości płci, upodmiotowienie i awans społeczny kobiet, eliminację nierówności płci w dostępie do wszystkich poziomów edukacji do 2015 roku oraz poprawę stanu zdrowia kobiet w ciąży i położnic (Millennium Development 2000).

Analiza danych Raportu OECD dowodzi, że jakość życia kobiet jest nadal wyraźnie niższa niż jakość życia mężczyzn. Wielokrotnie częściej wykonują one pracę nieodpłatną (obowiązki związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego i czynnościami opiekuńczymi) i poświęcają jej zdecydowanie więcej czasu niż ich partnerzy życiowi – w Polsce dwukrotnie: mężczyźni 157 minut, kobiety 296 minut dziennie (średnia dla państw zrzeszonych w OECD wynosi tygodniowo niemal 32 godziny pracy nieodpłatnej w przypadku kobiet i około 21 godzin pracy nieodpłatnej w przypadku mężczyzn. Najlepiej pod względem równości obowiązków domowych sytuacja kształtuje się w Danii: 186 minut pracy nieodpłatnej dla mężczyzn i 243 minuty dla kobiet). Także za pracę zawodową kobiety są niżej wynagradzane od mężczyzn (How's Life? 2013). Mają utrudniony dostęp do pełnienia urzędów i zajmowania stanowisk kierowniczych, decyzyjnych (Sulik 2010). Mizoginia jest wciąż powszechna.

Świadomość praw kobiet – ofiar przemocy domowej, wyniki badań

W badaniach prowadzonych pod moim kierunkiem (Warchał 2013) przedmiotem analiz uczyniono świadomość badanych kobiet, ofiar przemocy domowej, w zakresie przynależnych im praw. Celem badań było rozpoznanie poziomu świadomości praw i stanu wiedzy na temat instytucji, organizacji pomocowych wśród kobiet doznających przemocy domowej oraz próba stworzenia projektu edukacyjnego służącego zwiększeniu tej świadomości. Pytania badawcze przyjęły brzmienie:

1. Jaki jest poziom znajomości praw dotyczących sfery rodzinnej i zawodowej u badanych kobiet?
2. Jakie instytucje stojące na straży praw człowieka znają badane kobiety?
3. Jakie czynniki najsilniej kształtują świadomość prawną kobiet?

Wdrożono zbiorowe studium przypadku (*collective case study, multi-case study*) (Stake 2009), z wywiadem pogłębionym, składającym się z 28 dyspozycji do rozmowy. Teren badań stanowiły ośrodki interwencji kryzysowej z województwa małopolskiego. W badaniach uczestniczyło 15 kobiet w wieku 24–47 lat. Zastosowano celowy dobór respondentek – były to ofiary przemocy rodzinnej, objęte interwencją kryzysową (w Polsce, w 2012 roku z pomocy ośrodków interwencji kryzysowej skorzystało ponad 80 tys. osób; z powodu przemocy w rodzinie – 18 730 rodziny – ponad 63 tys. osób w rodzinach). (Statystyki MPiPS 2012).

Charakteryzowały je następujące zmienne:

1. wykształcenie respondentek: podstawowe – jedna, zawodowe – siedem, średnie – dwie, wyższe – pięć,
2. sytuacja rodzinna: trzynaście mężatek (w tym dwie opuszczone przez mężów i dwie zamężne po raz drugi), jedna w konkubinacie, jedna rozwódka; dzieci: sześć kobiet z dwojgiem dzieci, cztery z jednym dzieckiem, trzy z pięciorgiem dzieci, jedna z czworgiem dzieci, jedna bezdzietna,
3. sytuacja na rynku pracy: osiem aktywnych zawodowo (w tym jedna na 0,5 etatu, jedna na 1,5 etatu oraz jedna na kierowniczym stanowisku), siedem nieaktywnych na rynku pracy,
4. sprawcy przemocy: w dwunastu przypadkach mąż i w jednym przypadku konkubent, ponadto trzykrotnie członkowie rodziny pochodzenia, a także matka konkubenta oraz teściowa,
5. rodzaj przemocy: wobec wszystkich respondentek występuje przemoc psychiczna, u jedenastu ekonomiczna, wobec dziesięciu stosowana jest przemoc fizyczna, w dwóch przypadkach seksualna – gwałty małżeńskie.

Syntetyzując uzyskane dane można przedstawić swoisty portret zbiorowy ofiar przemocy domowej. Są to matki żyjące w związkach, poddane wszystkim rodzajom upokorzeń i doświadczające przemocy głównie ze strony męża/partnera, pozbawione wsparcia społecznego, z niewielką świadomością własnych praw:

- (...) ciężko w życiu czegoś się domagać, gdy człowiek pozostaje sam i jest zależny od innych (K13, 29).
- To, że mąż stosuje przemoc wobec mnie, to jest nie łamanie moich praw, ale ich pogwałcenie. Nie mogę nic powiedzieć, muszę robić tak, jak on uważa, bo inaczej to mu się nie spodoba. Nie mam swoich pieniędzy, on uważa, że to on zarabia, więc on decyduje. Chciałabym iść do pracy, ale jak? Mąż wie, jakie ma prawa, jak był wzywany do pomocy społecznej, to podobno przyszedł z pełnomocnikiem. Nie wiem, czy tak wolno, chyba tak, skoro mój mąż tak zrobił (K7, 38).

Pomimo że prawa kobiet są uregulowane, ofiary przemocy – z jednym wyjątkiem (K11, 34) niemal ich nie znają. A tylko wtedy można korzystać z przyśługujących przywilejów, praw i egzekwować ich przestrzeganie, gdy rozbudzona jest osobista świadomość należnych jednostce praw. Konieczne jest zatem podniesienie poziomu wiedzy społeczeństwa dotyczącej konieczności przestrzegania zasady równości płci, zwłaszcza wśród samych kobiet. Należy

proces ten rozpocząć od diagnozy stanu świadomości praw wśród respondentek, ofiar przemocy domowej. Jak wskazują wyniki analizy wywiadów pogłębianych, badane cechuje bardzo niski poziom świadomości przynależnych im praw pierwszej i drugiej generacji. Jedynym prawem, na które jednomyślnie wskazały, jest prawo do podjęcia pracy.

Tab. 2. Charakterystyka badanej zbiorowości

Kobieta i jej wiek	Zmienne				
	Sytuacja rodzinna	Status zawodowy	Wykształcenie	Rodzaj przemocy	Sprawca
K1, 47	drugi mąż, pięcioro dzieci (w tym pełnoletnie oraz w wieku 6–14 lat, jedno niepełnosprawne)	nieaktywna	podstawowe	fizyczna, psychiczna, ekonomiczna	mąż
K2, 47	mąż, dwoje dzieci (17 i 22 lata)	1,5 etatu	wyższe	psychiczna	mąż
K3, 44	mąż, pięcioro dzieci (w tym troje małoletnich: 11, 14 i 16 lat)	nieaktywna	zawodowe	fizyczna, psychiczna, ekonomiczna	mąż, teściowa
K4, 41	mąż, dwóch synów (12 i 17 lat) starszy syn niepełnosprawny	nieaktywna	zawodowe	psychiczna, ekonomiczna	mąż
K5, 40	mąż, dwie córki (9 i 13 lat)	aktywna	średnie	fizyczna, psychiczna	mąż
K6, 39	rozwódka, czworo dzieci (15–19 lat)	1/2 etatu	zawodowe	fizyczna, psychiczna	mąż
K7, 38	drugi mąż, pięcioro dzieci	nieaktywna	zawodowe	fizyczna, psychiczna, ekonomiczna	mąż
K8, 37	mąż, syn (6 lat)	aktywna	wyższe	gwałty małżeńskie, fizyczna, psychiczna, ekonomiczna	mąż
K9, 37	mąż, dwoje dzieci (9 i 11 lat)	nieaktywna	wyższe	fizyczna, psychiczna, ekonomiczna	mąż
K10, 35	opuszczona przez męża, dwoje dzieci (2 i 5 lat)	nieaktywna	zawodowe	psychiczna, ekonomiczna	ojciec, brat
K11, 34	mąż, bezdzietna	aktywna stanowisko kierownicze	wyższe	fizyczna, gwałty małżeńskie, psychiczna, ekonomiczna	mąż
K12, 33	mąż, dwoje dzieci w młodszym wieku szkolnym	aktywna	zawodowe	fizyczna, psychiczna, ekonomiczna	mąż
K13, 29	opuszczona przez męża, syn (6 lat)	aktywna	średnie	psychiczna, ekonomiczna	rodzina pochodzenia
K14, 28	mąż (wyprowadził się), córka (4 lata)	aktywna	wyższe	psychiczna	mąż, rodzina pochodzenia
K15, 24	konkubent, półroczny syn	nieaktywna	zawodowe	fizyczna, psychiczna, ekonomiczna	konkubent, jego matka

Źródło: MPIPS 2012; <http://www.mpiips.gov.pl/pomoc-spoleczna/raporty-i-statystyki/statystyki-pomocy-spolecznej/statystyka-za-rok-2012/>

Należy przypomnieć, że wszystkie badane kobiety są ofiarami przemocy domowej i mimo to, a może właśnie dlatego, nie dostrzegają problemu permanentnego łamania prawa do wolności i nietykalności osobistej, do własności, do godności osobistej, do prywatności. Najwięcej praw wskazywały respondenci najpełniej wykształcone.

Tab. 3. Świadomość własnych praw (zastosowano oryginalne określenia respondentek)

Prawa		Liczba wskazań
Prawa I generacji	Do nietykalności osobistej	9
	Do życia	8
	Do wolności osobistej	5
	Prawa wyborcze	5
	Do własności (prawo do własnych pieniędzy)	4
	Do prywatności (kontekst ochrony danych osobowych)	4
	Do zachowania godności osobistej	3
	Do wolności sumienia i religii	2
	Do obrony	1
Brak znajomości jakichkolwiek praw I generacji		2
Prawa II generacji	Do pracy	15
	Do ochrony zdrowia, zwolnienia lekarskiego	9
	Do urlopu wypoczynkowego	7
	Do urlopu macierzyńskiego w przypadku urodzenia dziecka	6
	Do bezpłatnej opieki zdrowotnej (medycznej)	5
	Do korzystania z pomocy psychologicznej, prawnej	5
	Do ochrony kobiet w ciąży	4
	Do minimalnego wynagrodzenia za pracę	4
	Do rozwodu	2
	Do warunków ochronnych w pracy	1
Do emerytury	1	
Do równego traktowania w zatrudnieniu	1	
Inne	Ochrona praw dziecka	1

Źródło: opracowanie własne

Respondentki wymieniły nieliczne dokumenty (akty prawa) regulujące kwestie praw człowieka i obywatela w Polsce: sześciokrotnie wskazano Konstytucję, jedna osoba ponadto wskazała na Kodeks pracy, ustawę o przeciwdziałaniu dyskryminacji ze względu na płeć, ustawę o przeciwdziałaniu przemocy, przy czym podkreśliła, że swoją wiedzę zawdzięcza pracownikom ośrodka interwencji kryzysowej. Respondentki pojedynczo wskazały także na Deklarację Praw Człowieka, Konwencję o Prawach Dziecka. Typową odpowiedzią jednak najczęściej było stwierdzenie takie, jak cytowane:

- A co to są prawa obywatelskie? Nie znam się na żadnych przepisach, nie interesuje mnie polityka. Zresztą i tak prawo prawem, a człowiek musi się męczyć (K1, 47);
- Rząd ma gdzieś nasze prawa, pracodawca też, a do tego dochodzą najbliżsi i zastanawiam się, po co ktoś prawa takie tworzy, jak nikt tego nie przestrzega (K14, 28);
- Mój mąż mnie zostawił z długami i z dziećmi małymi, bez pracy, bez niczego i to chyba jest złamaniem moich praw, ale nie wiem, może się mylę? (K6, 39).

Badane kobiety w większości nie umiały także wskazać instytucji, organizacji czy osób, które mogą być pomocne w uwalnianiu ich od doświadczanej przemocy. W wypowiedziach pojawiły się propozycje związane z aktualną sytuacją kobiety objętej pomocą instytucjonalną: ośrodki interwencji kryzysowej – 11 razy, Policja, sąd oraz ośrodek pomocy społecznej po osiem razy, gminna komisja rozwiązywania problemów alkoholowych czterokrotnie, podobnie prokuratura. Media (Internet, radio, telewizja, ulotki, broszury informacyjne) także czterokrotnie. W czterech przypadkach się wsparcia społecznego tworzyły siostry respondentek jako osoby, które „otworzyły im oczy” na rozmiar doznawanej krzywdy, w trzech przypadkach była to koleżanka i lekarz prowadzący ciężę. Wskazano na poradnię zdrowia psychicznego, Kościół (jako wspólnotę wiernych) i kuratora.

Badania dowodzą, że niewiedza badanych kobiet – ofiar przemocy – jest ogromna. Nie potrafią połączyć procedury tzw. niebieskiej karty (obowiązującej od 1998 roku procedury postępowania z ofiarami i sprawcami przemocy domowej, połączonej z instrukcją postępowania ofiary przemocy, w tym możliwością uzyskania pomocy), której są aktywnymi uczestniczkami z prawem do nietykalności osobistej, wolności od przemocy, poniżającego traktowania. Nie umieją wyznaczyć zakresu obowiązków rodzinnych podzielonych pomiędzy partnerów. Nie są w stanie wyegzekwować prawa do posiadania pieniędzy, które uczciwie i w trudzie zarabiają. Są nękanie zazdrością swoich mężów, szykanowane, znieważane, bite.

Ich społeczne, ekonomiczne czy polityczne upodmiotowienie jest środkiem i zarazem celem społecznej zmiany. Jest to zadanie trudne, bowiem kształtowanie postrzegania ról społecznych badanych kobiet uwarunkowane jest przede wszystkim przez wartości tradycyjne. Obraz kobiety kształtował się w społeczeństwie, w którym relacje płci określał patriarchy. Badane kobiety powielają wzory ról rodzinnych funkcjonujących w rodzinach pochodzenia: kobieta podporządkowana ekonomicznie mężczyźnie, zajmuje się domem i dziećmi.

– Ja się zajmuję gospodarstwem, zresztą tak ma być, w domu mama wszystko robiła, nikt jej nie pomagał i żyje. Kobieta sama powinna sobie radzić, kto jej ma pomóc (K4, 41)

Wszystkie badane upatrują dla siebie wolności osobistej w możliwości wykonywania pracy zarobkowej, jednak sześć nie znalazło w sobie siły na podjęcie tej aktywności.

– (...) myślę, że moje prawa są chyba łamane permanentnie, przede wszystkim przez mojego męża. Chciałam iść do pracy, on mi nie pozwoli, mówi, że on zarabia, a ja mam być w domu. Nie rozumiem tego, przecież mam jakieś wykształcenie, co prawda nigdy nie pracowałam, ale może powinnam iść do pracy? Zresztą i tak nigdy nie pracowałam, to się nie uda, więc po co my o tym w ogóle rozmawiamy! Chciałabym pracować, to jest moje marzenie, uważam, że kobieta powinna pracować i realizować się zawodowo. Może wtedy jest bardziej szanowana? Zresztą dzieci kiedyś wyrosną i co ja będę w życiu robić? Jak kobieta pracuje, ma też inne cele i wyzwania do zrealizowania (K9, 37).

U respondentek występuje syndrom sztokholmski, zaniżone poczucie wartości, postawa podporządkowania, rezygnacji, wyuczony bezradności, przejawiająca się w braku samodzielności decyzyjnej i w postrzeganiu siebie jako osoby bezsilnej wobec oprawcy i zdarzeń.

– Mój tato bił moją mamę. Pił dużo alkoholu, był agresywny. Postanowiłam iść na studia, wykształcić się. Chciałam uciec od tego wszystkiego, co było w moim domu. Zawsze myślałam, że jak ukończę studia, to sobie sama poradzę. Na studiach poznałam swojego przyszłego męża. Ja byłam na II roku, a on już bronił pracę magisterską. Byłam w nim zakochana po uszy, był taki mądry, inteligentny i opiekuńczy. Pamiętam jak raz mnie szarpnął, bo nie chciałam iść na spacer, bolało. Przeprosił mnie i wszystko było dobrze. Po ślubie się niestety powtórzyło. Wiem, że nie powinnam popełniać błędu mojej mamy i od niego odejść, ale nie potrafię, nie umiem, nie chcę (K9, 37).

Pomimo doświadczanych cierpień paradoksalnie oczekują od swoich mężów, partnerów realizowania roli głowy rodziny i jej żywiciela. Są zwolenniczkami tradycyjnego podziału obowiązków domowych:

– Rolą kobiety jest dbać o dom i go prowadzić a mężczyzna musi zarabiać, tak jest już przypisana rola kobiecie i mężczyźnie. Zawsze tak było i nikt z tym nie dyskutował. To dopiero teraz coś się zmienia w tej kwestii, świat staje do góry nogami (K4, 41).

Respondentki znajdują się na początku drogi wiodącej ku świadomości własnych praw, ku samostanowieniu, niektóre z nich nigdy jednak nie dotrą do celu, jakim jest wolność osobista, bowiem skuteczna zmiana wymaga zaangażowania osobistego, a badane kobiety nie są jeszcze gotowe do podjęcia pracy nad sobą i zmianą własnego położenia.

Prewencja i terapia – podstawowe założenia edukacji społecznej

Oddziaływania edukacyjne ukierunkowane na uświadomienie wagi równości praw należy rozpiąć na trzech poziomach: profilaktyki elementarnej, drugorzędowej i trzeciorzędowej. Konieczne jest wykorzystanie wszelkich przestrzeni edukacyjnych – od formalnej, poprzez pozaformalną, do nieformalnej i incydentalnej.

W obszarze profilaktyki elementarnej należy wzmocnić działania edukacyjne, systemowe, organizacyjne, polityczne i ekonomiczne oraz programy prewencyjne. Konieczna jest w tym przypadku koalicja sił społecznych, od poziomu administracji rządowej po samorządy lokalne, od lekarzy, policjantów, prokuratorów, sędziów, kuratorów etc., po nauczycieli, pracowników socjalnych, organizacje społeczne, w tym kobiece. Narzędzia prawne zostały wypracowane (Krajowy Program... 2006), ale konieczne jest prowadzenie stałego monitoringu polityki równości płci. Edukacja społeczna powinna

wykorzystywać wszystkie dostępne narzędzia – kampanie społeczne, citylighty, billboardy, spoty emitowane w mediach. Społeczeństwo powinno zostać objęte powszechną edukacją obywatelską, edukacją w dziedzinie praw i bezpieczeństwa człowieka, w tym praw kobiet. Jest na to miejsce w przedszkolach i szkołach, np. poprzez zabawy tematyczne z wykorzystaniem zabawek edukacyjnych, podczas lekcji wychowawczych czy podczas zajęć ścieżki przedmiotowej z zakresu wiedzy o społeczeństwie, poprzez zachęcanie szkół do zainteresowania się tematem praw obywatelskich, poprzez organizowanie różnego rodzaju konkursów wiedzy, olimpiad. W materiałach dydaktycznych i podręcznikach szkolnych należy eksponować treści dotyczące równości płci – przyczyni się to do zwiększenia zakresu świadomości społecznej. Należy podjąć przedmiotowy problem w nurcie doksztalcania i doskonalenia zawodowego. Te uprzedzające działania powinny w nieodległej przyszłości przyczynić się do zwiększenia świadomości praw obywatelskich na poziomie ogólnospołecznym.

Profilaktyka drugorzędowa skierowana zostać powinna na opiekę i kompensację w rozpoznanych rodzinach i środowiskach ryzyka, poprzez: wczesną interwencję, poprawę sytuacji społecznej i materialnej rodziny, przełamywanie izolacji społecznej rodziny, kształtowanie prawidłowych struktur emocjonalno-komunikacyjnych w rodzinie, edukację, poradnictwo, tworzenie środowiskowych sieci instytucji i sił pomocy rodzinie i włączanie w tę sieć instytucji już istniejących. Należy wzmocnić osoby narażone na dyskryminację i przemoc darmowym dostępem do pomocy prawnej, psychologicznej, zapewnić potrzebującym niezbędne wsparcie finansowe. Istotne jest opracowanie oferty edukacyjnej dla osób narażonych na doznawanie przemocy oraz – szerszej dyskryminacji ze względu na płeć – z zakresu przysługujących im praw. Należy także wzmocnić kontrolę procedur niebieskiej kraty oraz realizacji przepisów odnoszących się do ochrony ofiar przestępstw.

Oddziaływania z zakresu profilaktyki trzeciorzędowej mają charakter powstrzymujący i terapeutyczny. Są kierowane do ofiar, ale i sprawców przemocy. Powinny zostać ukierunkowane na podstawowy cel, jakim jest wyjście z relacji ofiara–sprawca. Poza typową pracą terapeutyczną (terapia grupowa, grupy wsparcia, praca nad podniesieniem samooceny, praca nad rozbudzeniem samodzielności, wzmocnienie w roli kobiety aktywnej zawodowo, dysponującej własnymi zasobami finansowymi), należy zadbać o to, by elementem każdego kontaktu z placówkami specjalistycznymi, w tym pomocowymi, była ustawiczna edukacja w zakresie przynależnych praw.

Działania z tego obszaru powinny objąć także przygotowanie zawodowe kadr pomocowych do właściwej pracy z ofiarami i sprawcami przemocy (lekarzy i innych pracowników służby zdrowia, Policji, psychologów, pedagogów, pracowników socjalnych, asystentów rodzin, doradców, kuratorów sądowych etc.) w zakresie problematyki równości i zakazu jakiegokolwiek dyskryminacji.

Zgodnie z zasadą indywidualizacji – w terapii poszczególnych ofiar i działaniach korekcyjno-edukacyjnych skierowanych do sprawców – trzeba stosować odmienne i specyficznie właściwe danemu przypadkowi metody pracy i prewencji.

Podsumowując: należy przeciwstawiać się przemocy, która jest narzędziem zniewolenia i przyzwolenia na bezsilność, niemoc. Trzeba wyzwolić w ofiarach MOC, czyli siłę i skierować ją na pomoc, po to, by wyzwoliły siebie.

Literatura

- de Gouges O. 2000, *Deklaracja Praw Kobiety i Obywatelki*, tłum. A. Araszkiwicz, „Biuletyn Ośka” nr 11, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/fe0021gouges.pdf>
- Deklaracja o eliminacji przemocy wobec kobiet*, A/RES/48/104, ONZ 1993; www.un.org/documents/ga/res/48/a48r104.htm
- Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego z 28 listopada 1918 roku o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego (Dz. P.P.P. nr 18, poz. 46), http://www.trybunal.gov.pl/wszechnica/akty/dekr_pilsud3.htm (10.11.2013)
- Europejski Rok Obywateli 2013*, europa.eu/citizens-2013/pl/Home
- Garlicki L. 2003, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa
- Global and regional estimates of violence against women: Prevalence and health effects of intimate partner violence and non-partner sexual violence*, WHO 2013; http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/85239/1/9789241564625_eng.pdf
- How's Life? 2013: OECD (2013), *Measuring Well-being*, OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/9789264201392-en>
- http://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/pdpc.pdf
- <http://www.unic.un.org.pl/dokumenty/ulotka%2002-2010%20internet.pdf>
- Juchniewicz J., Kazimierczuk M. 2006, *Wolności i prawa polityczne*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków
- Kodeks Hammurabiego* 1996, tłum. M. Stępień, Warszawa
- Konwencja o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy w rodzinie 2011, Rada Europy, s. 2, 3; http://amnesty.org.pl/uploads/media/konwencja_przemoc_wobec_kobiet.pdf
- Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie 2006, MPiPS, Warszawa <http://www.mpips.gov.pl/pomoc-spoeczna/programy/krajowy-program-przeciwdzialania-przemocy-w-rodzinie/>
- Kruszka R. 2008, *Wykluczenie społeczne – rys interpretacyjny i użyteczność badawcza*, „Kultura i Edukacja” nr 1, s. 35–69
- Kulig A. 1996, *Prawa i wolności obywatelskie*, [w:] M. Bankowicz (red.), *Słownik polityki*, Warszawa
- Majewska E., Kukowska M. 2005, *Przemoc wobec kobiet w rodzinie i relacjach intymnych. Podstawowe informacje*, Amnesty International, Sekcja polska, Warszawa http://amnesty.org.pl/uploads/media/przemoc_wobec_kobiet_w_rodzinie_i_relacjach_intymnych_2006.pdf
- Malec D. 2009, *Sejm Ustawodawczy 1919–1922. W 90. rocznicę pierwszego posiedzenia*, „Przegląd Sejmowy”, Rok XVII nr 1 (90), s. 9–30, <http://www.sejm.gov.pl/wydarzenia/przeglad/teksty/ps90.pdf>
- Malinowska I. 2004, *Prawa człowieka i ich ochrona międzynarodowa*, Warszawa
- Maryon A. 2013, *Świadomość praw obywatelskich kobiet przeżywających kryzysy*, niepublikowana praca słuchaczki studiów podyplomowych, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

Millennium Development Goals 2000, ONZ, <http://www.un.org/millenniumgoals/bkgd.shtml>

Mucha R. 2013, *Poziom świadomości praw obywatelskich u kobiet doświadczających przemocy domowej*, niepublikowana praca słuchaczki studiów podyplomowych, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

Osiatyński W. 1998, *Szkoła Praw Człowieka. Teksty wykładów. Zeszyt 1*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa

Portal Ministerstwa Sprawiedliwości

Postęp dla wszystkich równe prawa równe szanse dla kobiet i mężczyzn 2010, Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie, luty,

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, 1948 ONZ, <http://www.un.org/en/documents/udhr/>; http://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/pdpc.pdf

Rekomendacja Komitetu Ministrów R (85) 4 w sprawie przemocy w rodzinie z dnia 26 marca 1985 roku, <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-w-rodzinie/akty-prawne-i-inne-dokumenty-/>

Rekomendacja Komitetu Ministrów R (90) 2 w sprawie reakcji społecznych na przemoc w rodzinie z dnia 15 stycznia 1990 roku <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-w-rodzinie/akty-prawne-i-inne-dokumenty-/>

Rekomendacja Komitetu Ministrów Rec.(2002)5 w sprawie ochrony kobiet przed przemocą z dnia 30 kwietnia 2002 roku <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-w-rodzinie/akty-prawne-i-inne-dokumenty-/>

Rekomendacja Rady Europy 1450 (2000) dotycząca przemocy wobec kobiet w Europie <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-w-rodzinie/akty-prawne-i-inne-dokumenty-/>

Rezolucja A/54/4 Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych – Protokół Fakultatywny do Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z dnia 6 października 1999 roku, <http://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/przeciwdzialanie-przemocy-w-rodzinie/akty-prawne-i-inne-dokumenty-/>

Równe prawa dla kobiet i mężczyzn. Działania ONZ na rzecz kobiet 2003, http://www.unic.un.org.pl/rownouprawnienie/instrumenty_mn.php

Stake R. E. 2009, *Jakościowe studium przypadku*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1, Warszawa 2009, s. 623–654.

Statystyki MPiPS 2012; <http://www.mpips.gov.pl/pomoc-spoeczna/raporty-i-statystyki/statystyki-pomocy-spoecznej/statystyka-za-rok-2012/>

Sulik M. 2010, *Kobiety w nauce. Podmiotowe i społeczno-kulturowe uwarunkowania*, Katowice

Ustawa z 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. R. P. nr 44, poz. 267; nr 79, poz. 550; nr 101, poz. 935, http://www.trybunal.gov.pl/wszechnica/akty/konstytucja_marcowa.htm (10.11.2013)

Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 roku o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. z 2010 r. Nr 125, poz. 842, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20101250842>

Warchał B. 2013, *Kobieta wobec praw i wolności obywatelskich*, niepublikowana praca słuchaczki studiów podyplomowych, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

Wojtysiak D. 2013, *Świadomość praw obywatelskich kobiet doświadczających przemocy w rodzinie*, niepublikowana praca słuchaczki studiów podyplomowych, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków.

Women's Suffrage 2010, Inter-Parliamentary Union, <http://www.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm> (3.12.2013)

ZOFIA SZAROTA, dr hab., prof. UP
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Wydział Pedagogiczny
Instytut Nauk o Wychowaniu
zosza3@wp.pl

Ponadto zapis bibliograficzny wymaga następującego uzupełnienia:

s. 76 w. 8 g.

Portal Ministerstwa Sprawiedliwości

http://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/pdpc.pdf

s. 76 w. 9 g.

Postęp dla wszystkich równe prawa równe szanse dla kobiet i mężczyzn. Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie, luty 2010, <http://www.unic.un.org.pl/dokumenty/ulotka%2002-2010%20internet.pdf>